

Magyar Hírmondó

XVI. évfolyam 1.-2. szám

2014. tavasz-nyár

Richard Wagner és a Magyarok, avagy Richard Wagner 19. századi, magyarországi története Wagner „Magyar Leveli”-nek tükrében. (Érdekességek, 1853-1883.)

A kettős Wagner-évforduló, – 2013 – nem csupán egy nagy művész és alkotó elme munkásságának megünneplésére, hanem új nézőpontok, ezidáig kevésbé ismert dokumentumok és tények keresésére is sarkallhatott, amelyek tán Richard Wagner életének és alkotói korszakainak a nemzetközi szakirodalom által eddig alig ismert, vagy eleddig másként értelmezett eseményeit is új fénybe helyezhetik. Wagner magyarországi történetéről és magyar kapcsolatairól főként Haraszti Emil Wagner Richard és Magyarország c. könyvéből, ill. néhány más, későbbi, hosszabb-rövidebb publikációból tájékozódhatott az érdeklődő,¹ amely munkák színvonala ugyan elvitathatatlan,² mégsem világíthatják meg teljes egészében a Wagner és Magyarország kapcsolatáról alkotott képet. Ezen írás sem vállalkozhat az egész történet elmesélésére csak arra, hogy beszámoljon egy némely érdekes részletről Richard Wagner „magyarországi történelmével” kapcsolatban.

Liszt Ferenc Wagner életében betöltött szerepének fontosságáról már sokszor és sokan értekeztek. A két mesteri elme kivételes kapcsolatát kiterjedt levelezésük is megőrököti. Richard Wagner 1853. nov. 16-án, Luzernben írt, barátjának küldött levelét, – WBV 1405, WHL-S/1. –³ az teheti számunkra, magyarok számára igazán érdekessé, hogy az írás tanúsága szerint a Pesti Német Színház már az 1853-as években foglalkozott egy Wagner opera, a Tannhäuser bemutatásának tervével. Az említett küldemény függelékében tűntek fel ugyanis először információk arról, hogy a Pesti Német Színház meg akarta venni, ill. esetlegesen meg is vásárolta a Tannhäuser partitúráját 15 Louis d’or-ért (német, 5 talléros arany). Érdekes lehet eljátszani a gondolattal, hogy amennyiben az akkori igazgató: Theodor Witte, aki 1852-től 1856-ig regnált az „eredeti”, a tűz martalékává vált Pesti Német Színházat helyettesíteni hivatott, a mai Erzsébet téren álló „Nottheater”-ben (1853-1870),

gyorsabb lett volna, akkor tán nem a Pesti Filharmoniai Társaság első szezonjának második koncertje vált volna a magyarországi Wagner-történet első „zenei állomásává”.⁴ A Pesti Német Színház vezetésének komoly eltökéltségét nem csak az előbbi, hanem a Wagner Bülow-nak és Wilhelm Fischernek írt 1854-es levele,⁵ és a Minna Wagnernek, ill. a Breitkopf & Härtel kiadónak írt 1858-59-es levelei⁶ is bizonyítják. Azt, hogy milyen okok miatt halasztódott a Tannhäuser pesti bemutatója 1862. márc. 6-ra ma már nem tudhatjuk, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy Wagner Magyarországgal való „kapcsolata” már 1853-ban, s nem csupán az első Wagner-műrészlet bemutatása révén, hanem egy másik esemény kapcsán is elkezdődött.

Nem kevésbé lehet érdekes a magyarországi Wagner-történet szempontjából egy olyan levél, amelynek az eredetije – amennyiben létezett – sajnos elveszett. Az említett levél Richard Wagner első, 1863-as magyarországi látogatásával kapcsolatosan tartalmaz(hatott) információkat. Arról, hogy Wagner 1863 június utolsó napjaiban (esetleg július első napjaiban) levelet írt Erkel Ferencnek,⁷ a Zenészet Lapok számolt be 1863. júl. 9-én. A Színházi Látszó azonos napon megjelent rövid híre is tartalmaz egy utalást egy, vagy több, Wagner által írt, Pestre küldött levélre, ám az is érdekes lehet, hogy ez utóbbi újság szerint Wagner és a Nemzeti Színház közötti tárgyalások már 1863. áprilisában, a napilap első számának megjelenése körül (1863. ápr. 6.) megkezdődtek. Mivel a WBV Addendája,⁸ ami manapság a Wagner-levelek legautentikusabb gyűjteményének számít,⁹ tényként közli, hogy az említett, Erkelnek írt Wagner-levél valóban létezett, még az sem kizárt, hogy eredetileg maga Wagner ajánlotta fel Erkelnek, ill. a Nemzeti Színház vezetésének, hogy szívesen koncertezne Pesten. Ez azért is érdekes lehet, mert Haraszti Emil meg volt győződve arról, hogy id.

Ábrányi Kornél tévedett, mikor az előbbieken elmesélt történetről Erkelről írt életrajzi művében¹⁰ említést tett. Az elveszett Erkelnek írt Wagner-levélről egyébiránt Elisabeth Hammerstein is beszámolt 1946-os disszertációjában, sőt Richard Wagner összegyűjtött leveleinek 15. kötetében is esik róla szó¹¹. A rejtélyt csak fokozza, hogy a levélre maga Wagner, Mein Leben c. önéletrajzi művében¹² egy árva szóval sem utalt, de két ma is létező levelében is említést tett arról, hogy a Nemzeti Színház vezetősége,¹³ ill. a „magyarok”¹⁴ meglátogatták őt Penzingben, hogy két, Pesten adandó koncert vezénylésére kérjék fel.

1. Hír Wagner elveszett leveléről, amit Erkel Ferencnek íratott: WHL-S/8. A.

Zeneszeti Lapok, 1863. júl. 9.

* Mint értesültünk, Wagner Richard a múlt napokban egy sajátkezűleg írt levelet intézett Erkel Ferenc karnagyhoz, melyben hajlandónak nyilatkozik fővárosunkat meglátogatni a jövő hóban s egy pár hangversenyt rendezni a magyar színházban.

Reményljük, hogy az igazgatóság a legnagyobb készséggel elfogadja a nagy hírű zeneköltő ajánlatát s Erkel F. úr is mindent elkövetend a maga részéről, hogy a nagy hírű zeneköltő s a közönség ohajtása teljesüljön.

Színházi Látszó, 1863. júl. 9. - WHL-S/8. B.:

Színházi hírek.

— Lapunk megindulásakor azonnal írtuk, hogy színházunk igazgatósága Wagner Richard a „Jövő zenéje” Ringensz hajjokkal való levelezésbe ereszkedett, néhány hangversenyt végezt a nemzeti színpadon. Hogy eddigleg nem jött: oka mielőlti való letelepedéséig.

később közölnék valahányszor. Ujabb levelet írt, hogy még a hóban Pestre fog jöni. Hangversenyének programját a napokban fogja megírni.

1863-ban született még néhány olyan levél, ami érdekes adalékokkal szolgálhat a magyarországi Wagner-történethez. Közülük is kettőt érdemes megemlítenem az első helyen, Wagner 1863. aug. 1-jén¹⁵ és 1863. aug. 8-án írt leveleit, amik közül az előbbi Radnótfáy (Nagy) Sámuelnek, az utóbbit pedig nyílt levélként, id. Ábrányi Kornélnek, a Zenészeti Lapok főszerkesztőjének címzett a nagy zeneköltő. Az első levél (WBV 3626, WHL-S/14.) köszönetképpen, Richard Wagner pesti tartózkodása utáni kellemes magyarországi élményei hatására keletkezhetett, a második pedig egyfajta értekezésnek is tekinthető, amiben Wagner a magyar zene jövőjéről írt. (WBV A 218, WHL-S/16.).

Richard Wagner első magyarországi tartózkodásához kapcsolódó levelei, és „jegyzetei” közül ránk maradt még Wagner Penzingben hagyott, postai küldeményekre vonatkozó utasítása,¹⁶ elvesztek a Gayer János első trombitásnak, és Albin Reinelt (Reinl, Reindl) első klarinétosnak Wagner által a zenekari stimmbé írt dicsérő sorai,¹⁷ ránk maradtak a Mathilde Maiernek írt sorok,¹⁸ több helyen is kiadásra került egy verses levél, amit Josef Aloys Tichatschek-nek¹⁹ címzett Wagner, ami elmondható a Mathilde Wesendoncknak írt sorokról is,²⁰ s végül Pestről még Wagner Heinrich Porgesnek írt, 1863. szept. 27-i levelében is olvashatunk.²¹

Wagner olyannyira jól érezhette magát nálunk, hogy vélhetően fontolgatta pesti letelepedésének lehetőségét. A letelepedéssel kapcsolatosan 1863. okt. 12-i keltezéssel²² küldött egy levelet Mosonyi Mihálynak,²³ kedves és nagyrabecsült barátjának. A levél előzménye vélhetően Reményi Ede azon ígérete lehetett, hogy ő Wagnert pesti állással, és támogatók megnyerésével kecsegtette. Péterfi Jenő közölte először a levél szövegét németül és magyarul 1907-ben a Magyar Művészeti Almanach-ban azzal a megjegyzéssel, hogy szerinte csak valamely operájának pesti bemutatóját sürgethette Wagner, de a zeneköltő akkori helyzetét figyelembe véve egy opera bemutatása, és annak néhány előadása nem jelentett volna különösebben nagy anyagi, vagy művészi változást a zeneszerző életében. Éppen ezért tartom valószínűbbnek a letelepedéssel kapcsolatos elméletet, amivel pl. id. Ábrányi Kornél is egyetértett, és amire a Mein Leben-ben is található utalás.²⁴

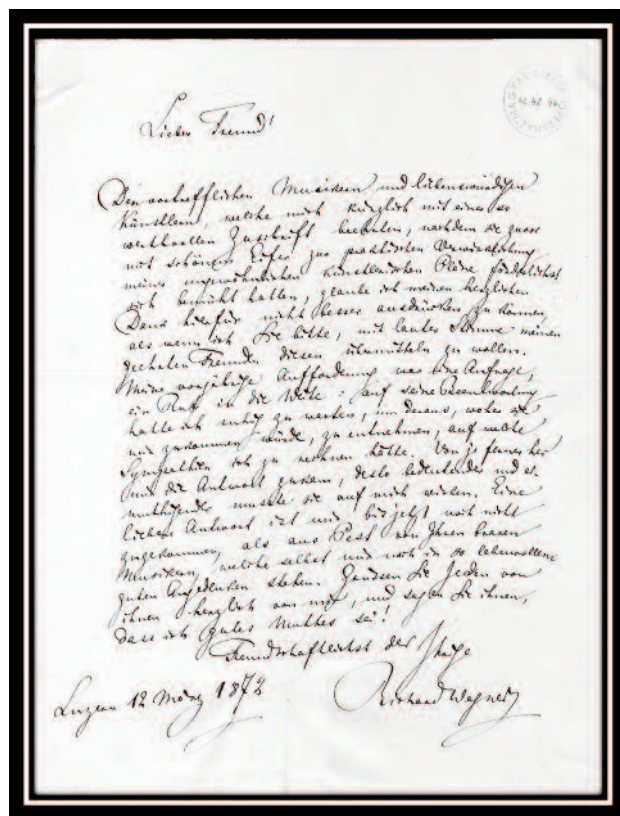
Wagnernek igen sok magyar barátja és ismerőse is volt, akik egy részével még első magyarországi látogatása előtt ismerkedett meg; Reményi Edével, akit korának egyik legjelentősebb hegedűművészek tartottak, pl. 1853-ban, Baselben találkozott először. Az Országos Széchényi Könyvtár őriz egy levelet, amelyet Wagner vélhetően egy másik jó ismerősének, Szemere Bertalanné-nak, született Jurkovich Leopoldinának írt. A hölgy Párizsban, száműzetésben élt, és az 1848-as Forradalom és Szabadságharc volt miniszterelnökének és belügyminiszterének: Szemere Bertalannak a neje volt. Az ismeretlen hölgynek címzett, 1861. ápr. 16-i keltezésű levelet a Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik, könyvtári jelzete Fond XII/1195. (WHL-S/7.). Szintén Magyarországon található az a Wagner-levél, amelyet kedves magyar barátainak küldött a zeneszerző Luzernből, 1869. máj. 23-án. Az említett dokumentumban, ami a Liszt Ferenc Emlék- és Kutatómúzeum időszakos Wagner-kiállításán is bemutatásra került,²⁵ Wagner arra a születésnapra válaszolt, amellyel külföldi barátai közül elsőként Friedrich Altschul, Bellovics Imre, Johann Nepomuk Dunkl, Ellinger József, Mosonyi Mihály, Rózsavölgyi Gyula, Rudolf Schweida, és Szuppper (Szoupper, Soupper) Jenő lepték meg Pestről.²⁶

Wagner igen széles magyar baráti körének tagja volt még Dubez Péter, aki korának elismert hárfaművésze volt, s akit a Rajna kincse és az Istenek alkonya hárfaszólamainak átdolgozására kért fel a zeneszerző,²⁷ illetve arra is, hogy játsszon Bayreuth megnyitáskor a zenekarban, Weber Károly kertész, Mosonyi keresztfia, aki vadszőlő-venyigéket küldött Bayreuthba, és persze Richter János, akinek kapcsolata tán a legmélyebb lehetett Wagnerrel magyar barátai közül. (Kivéve persze Liszt Ferencet).²⁸

Richter és Wagner mély barátságát, és Wagner szeretetét jelzi az a szintén Magyarországon őrzött levél, amit a zeneköltő Radnótfáy (Nagy) Sámuelnek címzett. Az 1870. márc. 31-én, Luzernben keletkezett írásban,²⁹ amit Radnótfáy nem kaphatott meg, tekintve, hogy 1869. okt. 9-én meghalt, Wagner azon óhajátását fejezte ki, hogy nevezzék ki (Hans) Richter Jánost a Nemzeti Színház karmesteri, egyesek szerint; főzeneigazgatói székébe. Még egy Richterrel kapcsolatos Wagner-levelet is itthon, a Magyar Állami Operaház Emlékgyűjteményében őriznek, neve-

zetesen azt, amelyben Wagner köszönetet mondott Richternek és a többi magyar muzsikuskak, akik a Bayreuth javára rendezett budapesti hangversenyen közreműködtek.³⁰

Mivel a Wagner és Richter közti levelezés több kötetben is kiadásra is került, értelemszerűen csupán azokat a postai küldeményeket említeném a továbbiakban, amelyek Wagner 19. századi, magyarországi történelmével kapcsolatba hozhatók. Ezek közül az elsőben esik szó a az 1875. március 10-i budapesti, szintén Bayreuth javára rendezendő koncertről,³¹ a következő levelekben Richard Wagner második magyarországi látogatásával, s a már említett, Liszttel közösen adott hangversenyével kapcsolatosan találhatók további információk,³² s közöttük jan. 27-i keltezéssel megtalálható még egy vers is, amit Wagner Richter esküvőjére írt.³³

2. Richard Wagner levele János (Hans) Richternek.
1872. márc. 12, Luzern.

WBV 6075, WHL-S/27. Faksimile. Jelzet: 72. 48. 46.
Magyar Állami Operaház, Emlékgyűjtemény.

A Bayreuth javára rendezett, 1875. márc. 10-én, szerdán este fél nyolc órakor kezdődő Liszt-Wagner hangverseny nem csupán Wagner magyarországi tör-

ténetének, hanem a magyar zenetörténetnek is jelentős eseménye lehetett. Mihailovich Ödön, a Magyar Wagner Társaság egyik alapítója is kapott e témában levelet Wagnertől, ami vélhetően 1875 jan. végén keletkezhetett, s amelynek igen becses, bár nem teljes példánya a LFZF tulajdonában van ma is.³⁴ A magyarországi, ill. a bécsi Wagner Társasággal kapcsolatosan született Wagner Theodor Kafkának (dr.) írt levele is, amit szintén nálunk, az OSZK-ban őriznek.³⁵

Már Wagner utolsó magyarországi látogatása után íródott, s Richard Wagner és Liszt Ferenc kivételes kapcsolatának szép emléke az a Wagner által írt, igen meghatóra és nagyon kedvesre sikerült levél, amiről Cosima is említést tesz naplójában: „[...] Apám szép válasza R: gyönyörű levelére. [...]”³⁶

Wagner az említett, 1875. márc. 24-én keletkezett levelet részben bocsánatkérés képpen írta, mert nem vett részt a márc. 10-i, esetleg 11-i, a budapesti koncertet követő banketten, de Mihailovich-ról és Apponyi Albert grófról³⁷ sem mulasztott el ejteni egy-néhány kedves szót.

Angelo Neumann, akinek „Wagner Vándor-társulata” keresztül-kasul járta Európát főként a „Ring”-et játszva,³⁸ 1883. febr. 11-én kapott levelet Wagnertől, amely írás egyben Richard Wagner utolsó levele is volt. Ebben a levélben, még utoljára, Richard Wagner Pestet³⁹ is megemlítette, amely város, s lakói megrendülten, és többnyire igen szép emlékekkel a szívükben búcsúztak immáron kedves ismerősüktől.

Varga Ildikó Rita Anna

Irodalom:

- ¹ Pl. Elisabeth Hammerstein, *Richard Wagners persönliche Beziehungen zu Ungarn*, Disszertáció, 1946, Bónis Ferenc, *Bartók und Wagner in Programmhefte der Bayreuther Festspiele, Siegfried VI*, Hrsg. Wolfgang Wagner, Bayreuth, (Verlag der Festspielleitung), 1979, pp. 115-129. (németül) és pp. 42-53. (angolul).
- ² Magyarországon Tallián Tibor Wagnerről és Magyarországról írott, 2013-as, 3 részes tanulmánya számolt be tán a legnagyobb részletességgel és pontossággal a témáról. Megjelent a *Muzsika* 56. évf. 5, 6, és 7-es lapszámaiban.
- ³ WBV: *Wagner-Briefe-Verzeichnis*, Werner Breig, Martin Dürrer, Andreas Mielke, *Chronologisches Verzeichnis der Briefe von Richard Wagner, Wagner-Briefe-Verzeichnis (WBV) erstellt in Zusammenarbeit mit der Richard Wagner-Gesamtausgabe*, Redaktionelle Mitarbeit: Birgit Goede, Wiesbaden, Leipzig, Paris, (Breitkopf & Härtel), 1998. WHL-S: *Richard Wagner's 'Hungarian Letters' - Selection, Catalogue by Ildikó Rita Anna Varga. 2014. Richard Wagner Válogatott „Magyar Levelei”, Varga Ildikó Rita Anna katalógusa, 2014, amely a Richard Wagner, Hungary, and the Nineteenth Century, Aspects of Wagner's Reception in Hungary during the Nineteenth Century c. disszertáció munkaverziójának kutatásai alapján készült.*
- ⁴ 1853. dec. 8, a Nemzeti Múzeum szalonja-nagyterme, a *Tannhäuser*-nyitány ősbemutatója. Vezényelt: Erkel Ferenc.
- ⁵ Hans von Bülownak: 1854. febr. 3, Zürich (WBV 1443, WHL-S/2), Wilhelm Fischernek: 1854. febr. 15, Zürich (WBV 1449, WHL-S/3). A forrás: lásd 3-as lábjegyzet.
- ⁶ Minna Wagnernek: 1858. nov. 14, Velence (WBV 2296, WHL-S/4), és 1859. ápr. 18, Luzern (WBV 2424, WHL-S/6). Breitkopf&Härtel: 1859. márc. 1, Velence (WBV 2388, WHL-S/5).
- ⁷ Wagner másik, ma is létező Erkel Ferencnek írt levelét az OSZK (Országos Széchényi Könyvtár) őrzi. Keltezése: 1870. jún. 28, Luzern. (WBV 5611, WHL-S/25). Ebben a *Tannhäuser*-ért küldött tiszteletdíjat köszönte meg Wagner, és egyben arra is magyarázatot adott, miért csak az opera „régí változatát” bocsátotta a Nemzeti rendelkezésére.
- ⁸ *Addenda 1998–2009 zu Werner Breig, Martin Dürrer, Andreas Mielke, Chronologisches Verzeichnis der Briefe von Richard Wagner, Wagner-Briefe-Verzeichnis (WBV), erstellt in Zusammenarbeit mit der Richard Wagner-Gesamtausgabe*, Redaktionelle Mitarbeit: Birgit Goede, Wiesbaden, Leipzig, Paris, (Breitkopf & Härtel), [1998], 2009.
- ⁹ Azzal a kitételrel, hogy a WBV adatai sok esetben mind a magyarországi „lelőhelyek”, mind az itthoni jelzetszámok, mind egyéb adatok tekintetében kívánnivalót hagynak maga után, ahogyan ez disszertáciomban bizonyításra is kerül.
- ¹⁰ Ábrányi Kornél, *Erkel Ferenc élete és működése (Kulturtörténelmi Korrajz)*, kiadta Schunda V. József, Budapest, Buschmann F. Könyvnyomdája, 1895, p. 79.
- ¹¹ Elisabeth Hammerstein, *Richard Wagners persönliche Beziehungen zu Ungarn*. Diss. 1946, Kap. 2, pp. 1-2, 13-14, és Richard Wagner: *Sämtliche Briefe, Bd. 15, Briefe des Jahres 1863*, hrsg. von Andreas Mielke, redaktionelle Mitarbeit: Isabel Kraft, Wiesbaden, 2005, Nr. 171., p. 209.
- ¹² *Mein Leben*, II. kötet, p. 443.

- ¹³ A Nemzeti felkérésére Wagner Mathilde Maiernek írt levelében utal. Wagner levele Mathilde Maiernek, íródott Pesten, küldve Mainzba 1863. júl. 20-án. A levél jelzetei: WBV 3625, WHL-S/12. Forrás: München BStB (Bayerische Stadtbibliothek), Cgm. 8839, Nr. 60.
- ¹⁴ A „Magyarok” által érkezett felkérésre Wagner Mathilde Wesendoncknak írt levelében utalt. Richard Wagner levele Mathilde Wesendoncknak, íródott 1863. aug. 3-án, Penzingben. WBV 3630, WHL-S/15.
- ¹⁵ Az eredeti a Magyar Állami Operaház Emlékgyűjteményében. A levél jelzete: 72. 47. 45.
- ¹⁶ 1863. júl. 18, Penzing. WBV A 214, WHL-S/9. Az eredeti az OSZK Kézirattárában, Fond XII/1356.
- ¹⁷ 1863. júl. 20, Pest. A muzikusokat Wagner valószínűleg az 1863. júl. 20-i zenekari összpőbőn illette dicsőrettel, de sorai ma, 2014-ben már sajnos nem találhatók a forrásként jelzett zenekari stimmekben. Gayer: WBV A 215, WHL-S/10. Reinel (Reinl, Reindl): WBV A 216, WHL-S/11.
- ¹⁸ A Mathilde Maiernek írt levél részlei: lásd 13-as lábjegyzet.
- ¹⁹ A vers címe: An Tichatschek. Keletkezett 1863. júl. 24-én, Pesten. WBV A 217, WHL-S/13. Források: *Gedichte von Richard Wagner*, Berlin, (G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung), 1905, p. 35, WBV p. 705, Haraszi, *Richard Wagner és Magyarország*, pp. 258-59.
- ²⁰ A Mathilde Wesendoncknak írt levél részleteit lásd: 14-es lábjegyzet.
- ²¹ Heinrich Porgeshez: 1863. szept. 27, Penzing, WBV 3661, WHL-S/17.
- ²² WBV 3669, WHL-S/18.
- ²³ Mosonyinak több levelet is írt Wagner. Az 1863. okt. 12-it nem számítva, pl. 1865. máj. 24, München, 1865. jún. 14, München. Az utóbbi két levél Mosonyi Münchenben tartózkodása alatt íródott, a „*Trisztán*” müncheni ősbemutatója kapcsán, amire Wagner személyesen hívta meg Mosonyit és persze Rostit (Pál) is. Érdekesség: a leveleket Mosonyi nem Münchenben kapta meg. Forrás: lásd a 3-as lábjegyzet., Varga Ildikó Rita Anna, disszertáció, munkaverzió.
- ²⁴ *Mein Leben*, p. 741.
- ²⁵ A kiállítás címe: *Wagner és magyar barátai*, 2013. 05. 17-2014. 05. 15. Az a megtiszteltetés ért, hogy kutatásaim eredményei közül kettőt is közzétettek a kiállítás anyagából készült kiadványban, amely 2014. febr. végétől kapható.
- ²⁶ WBV 5304, WHL-S/23. A levél az LFZF-ben. Jelzete: ML 1285.
- ²⁷ Wagner Dubeznek írt levelei: 1874. dec. 8, Bayreuth, 1875. máj. 28, Bayreuth.
- ²⁸ Wagner Webernek írt levelei: 1874. okt. 22, Bayreuth, 1875. márc. 10. vagy 11, Budapest.
- ²⁹ WBV 5543, WHL-S/24. Az eredetit az OSZK Kézirattárában őrzik. Jelzete: Levelestár/Richard Wagner levele Radnótfáy Sámuelnek. Érdemes lehet még megjegyezni, hogy Richard Wagner 1866. nov. 26-án, Luzernben írt, szintén Radnótfáyknak címzett levele is az OSZK-ban, a Kézirattárban található. Ebben a levélben Wagner megköszönte és egyben le is mondta meghívást a *Lohengrin* pesti bemutatójára. A *Lohengrin* premierje után, 1866. dec. 14-én is küldött levelet Magyarországra Wagner, ezúttal Huber Károlynak, amelyben a karmesternek és a magyar zenészeknek köszönte meg a bemutatóért végzett áldozatos munkájukat.
- ³⁰ 1872. márc. 12, Luzern. A levél jelzete a Magyar Állami Operaház Emlékgyűjteményében: 72. 48. 46. WBV 6075, WHL-S/27. Az említett hangverseny természetesen nem azonos az 1875-ös Liszt-Wagner hangversenyyel.
- ³¹ A távirat keltezése: 1874. dec. 9, Bayreuth. WBV 6928, WHL-S/30.
- ³² 1874. dec. 29, Bayreuth, 1875. jan. 27, Bayreuth. Richter további levelei, amelyek az 1875-ös, magyarországi eseményekkel kapcsolatba hozhatók: 1875. febr. 20, Bayreuth, és 1875. febr. 23, Bayreuth.
- ³³ 1875. jan. 27, Bayreuth.
- ³⁴ WBV 8896, WHL-S/34, jelzete az LFZF-ben (A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Könyvtára): ML 1287.
- ³⁵ 1872. jan. 2, Luzern. WBV 6000, WHL-S/26. Jelzete az OSZK-ban: Fond XII/1191. Érdekes lehet megjegyezni, hogy a WBV ezúttal is hibás OSZK jelzetet közölt.
- ³⁶ Cosima Wagner, *Napló 1869-1883, Válogatás, 1875 MÁRCIUS-ÁPRILIS*, Budapest, Gondolat, 1983, p. 168.
- ³⁷ Nem csak Apponyi volt Wagner ismerőse, hanem többek között Huszár Imre, Haynald Lajos érsek, Vajda Viktor, Rosti (Rosty, Barkóczi) Pál, Siposs Antal, és Széchenyi Alexandra grófnő is.
- ³⁸ Beethoven *Fidelio*-ját pl. Pesten is játszották.
- ³⁹ Wagner valószínűleg min. két okból hívhatta minden levelében, az 1873 után keletkezettekben is, az 1873. nov. 17-én egyesült Budapestet Pestnek. Egyrészt vélhetően a magyarok is így hivatkoztak rá az egyesítés után is, ill. az is valószínűnek látszik, hogy Wagner, ha tudott is az egyesítésről, a dologgal vajmi kevésbé foglalkozott.